

ספרים

מיכאל שלו עת לתיאוריה

שטרנהל, זאב, 1995. בניין אומה או תיקון חברה: לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית, עם עובד, תל-אביב.
ליסק, משה, בכתובים. "סוציולוגיה ביקורתית וסוציולוגיה ממסדית בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיח אקדמי ענייני?", עיונים בתקומת ישראל.

I

בשנים האחרונות הגיעה היריבות בין גישות שמרניות וביקורתיות להבנת החברה הישראלית לשיאים חדשים. הגישות הביקורתיות נעשות באחרונה רווחות יותר והשפעתן גדלה ואילו החוקרים שאליהם כווננו עיקר החצים הביקורתיים, שמואל נח אייזנשטדט ותלמידיו, דן הורוביץ ומשה ליסק, מפנים אט-אט את הזירה.¹ משה ליסק פרסם לאחרונה מאמר ארוך של "ביקורת המבקרים", שהינו התגובה המלומדת המהותית הראשונה לסוציולוגיה הביקורתית של היישוב והחברה הישראלית מצד אלה הקרויים "סוציולוגים" ממסדיים" (ליסק, בכתובים).² עם הופעת מתקפת הנגד הזו, שהיא כתב הגנה של ליסק, הגיע הוויכוח לבשלות. עתה אפשר סוף-סוף לנהל מחלוקת מלומדת ולא להסתפק בעימות הטקסי המבויים בין כותלי האקדמיה או בחילופי האשמות באמצעי התקשורת. הקורא או הקוראת חסרי הפניות – אם עוד נותרו קוראים כאלה – יכולים לגבש את דעתם, ואילו הצדדים המעוניינים, ואני ביניהם, יכולים להשתמש בשיח שבו הם שולטים כדי להצדיק את עמדותיהם ולהתמודד עם יריביהם.

בין החוקרים הביקורתיים השותפים לוויכוח יש מגוון גישות ואמונות, אבל כולם מאוחדים בהצבת סימן השאלה על קביעות והנחות מובנות מאליהן שעמדו בבסיס ההצדקה של הציונות ושעליהן נבנתה יומרת הסמכות של האליטות הישראליות. מתוך מאמרו האחרון של ליסק, כמו מתוך הערות קודמות שלו בהופעות ציבוריות ובאמצעי התקשורת, ברור שזה העניין שהוא מוצא אותו כבעייתי מכל במחקר הביקורתי. אלא שהוויכוח אינו נסוב רק סביב מהימנותם של מיתוסים היסטוריים. הוא נוגע להכרעות אנליטיות – מעל לכל, כיצד על חוקרי החברה הישראלית להגדיר את המשתנים התלויים והבלתי-תלויים שלהם.³ מתוך נאמנות לדין וחשבון הביתי על תולדות

* תודתי נתונה לזאב רוזנהק ולברוך קימרלינג על הערותיהם המועילות. נוסח אנגלי של מאמר זה עתיד לראות אור בכתב-העת *Israel Studies*, שם יראה אור גם נוסח אנגלי של מאמרו של ליסק.
1. תווית ה"שמרן" מכוונת להדגיש את ההשתמעויות של סוג הניתוח המועדף על-ידי אייזנשטדט, הורוביץ וליסק ותלמידיהם, ניתוח שמתיישב עם הנחות מוסכמות ועם הסדרים חברתיים קיימים ולכן תורם, מדעת או בבלי דעת, לשימורם.
2. ההפניות למאמרו של ליסק שיראה אור בקרוב בכתב-העת עיונים בתקומת ישראל הן לעותק מודפס של כתב-היד שהוכן בינואר 1996.
3. אורי רם מציג במפורט את האסכולות המתחרות בסוציולוגיה הישראלית (Ram 1995). בנוסף לעבודתו של רם, הטענות החריפות ביותר של הסוציולוגיה הביקורתית נוסחו על-ידי שלמה סבירסקי (סבירסקי 1979) וברוך קימרלינג (Kimmerling 1992).

הציונות התמקד המחקר המסורתי בכוונות ולא במעשים; הוא ראה את הכוונות האלה כתולדה של הכרעות אידיאולוגיות ש"המציאות" כרסמה בהן, ואינו מקדיש כמעט תשומת-לב לשאלה כיצד עיצבו כוחות מטריאליים וגורמים הקשריים אחרים גם את המעשה וגם את האידיאל; ולבסוף, הוא מתייחס ליישוב (ואחר-כך, למדינת ישראל), כאל יחידה סגורה בפני עצמה. חוקרים ביקורתיים כמו גרשון שפיר, לב גרינברג ואנוכי, שבחרו בפרספקטיבה של הכלכלה המדינית,⁴ הציגו את האידיאולוגיה של תנועת העבודה הישראלית כתוצאה יותר מאשר כסיבה והדגישו את העימות הכלכלי והפוליטי בין המתיישבים היהודים לאוכלוסיה הפלסטינית ואת התפקיד המכריע שמילא העימות הזה בעיצוב האסטרטגיה הציונית והחברה היישובית.

מטעמים שיוסברו להלן, אני מוצא שמאמרו של ליסק אינו מתמודד עם התיזות של הכלכלנים המדיניים. אבל באופן פרדוקסלי דבר זה נכון גם ביחס לספרו האחרון של זאב שטרנהל, בניין אומה או תיקון חברה? (שטרנהל 1995).⁵ שטרנהל מתעמת ללא מורא עם מיתוסים מושרשים ומשתמש ביעילות בניתוח השוואתי. אבל למרות הטון של ניפוץ אלילים והתרעומת הכללית שספר זה עורר בקרב שמרנים כליסק, שטרנהל משכפל בנאמנות גם את ההטיה הוולונטריסטית וגם את ההטיה היהודו-צנטרית של מדעי החברה הישראליים, שכמו מבקרים אחרים אני מוצא אותן בעייתיות ביותר. גם המגמה של ליסק לשמר פרות קדושות וגם הניסיון של שטרנהל לשחוט אותן מבטאים חוסר רצון או חוסר יכולת לאפשר שימוע הוגן לטענות התיאורטיות של הכלכלה המדינית ושל גישות "ריאליסטיות" אחרות.⁶

II

ראוי לקרוא את מאמרו של ליסק במלואו, אבל קל לסכם את התיזה המרכזית שלו: הסוציולוגיה הביקורתית שרויה בטעות יסודית הנוגעת גם לעקרונותיה וגם לתוכן טענותיה. הפגמים בגישה הביקורתית ברמה העקרונית הם אפיסטמולוגיים. החוקרים הביקורתיים מפגינים הטיה אידיאולוגית שקופה. עבודתם המחקרית נקבעת על-ידי סדר יום פוליטי פוסט-ציוני והם דוחים את האידיאלים המדעיים של סקרנות אינטלקטואלית חסרת פשרות, רציונליות, אמת ואובייקטיביות. לעומתם, ליסק ובני דורו פעלו מתוך מידה סבירה של עצמאות ואי-נקיטת עמדה, כך שהיה ביכולתם לבקר את הממסד שאותו שירתו לפי טענת בעלי הגישה הביקורתית. ברמה התכנית, ליסק מגיב לביקורת שנמתחה על הסוציולוגיה ההיסטורית שפיתחו בני דורו בכך שהוא מודה כי אולי אין די בדינמיקה הפנימית של ההתפתחויות ביישוב כדי להשיג הבנה מלאה של מקורות החברה הישראלית. עם זאת, הוא טוען שבפועל, יחסיו של היישוב היהודי עם האוכלוסיה הערבית ושלטונות המנדט הבריטי, שהמחקר המסורתי נטה להתעלם מהם, אינם מוסיפים הרכה להבנתנו את היישוב. הוא גם עומד על כך שלחידוש האנליטי העיקרי של המחקר הביקורתי של היישוב – הפרדיגמה הרואה בהתיישבות הציונית בארץ-ישראל תהליך של קולוניזציה – אין שום מקום בהקשר הציוני.

סקרנות אינטלקטואלית שאינה יודעת גבול היא עניין נדיר ביותר. בדרך-כלל, להקשר החברתי שבו מתנהל המחקר החברתי ולביוגרפיות החברתיות של החוקרים יש השפעה ברורה על השאלות הנשאלות ועל סוג התשובות שאותן מחפשים. אבל ליסק מתעקש להכחיש את האמת הזו, הברורה מאליה. הוא מותח קו נוקשה המבחין בין מי שמגן על המדע, כמותו, ואלה שמוכנים לרתום אותו לשירות האינטרסים שמכתיב סדר היום הפוליטי שלהם. העמדה הזו כה מופרכת עד שאי-אפשר

4. המודלים של הכלכלה המדינית, וגישות קולוניזציה קרובות אליהם המזוהות עם שפיר וקימלינג, זכו לביקורת על-כך שלא ייחסו משקל מספיק ל"ספירה הצבאית", גורם הסברי "ריאליסטי" שלישי לביאור עיצובן של החברה הפוליטיקה הישראליות. ראו לוי ופלד 1993, לוי (בגיליון זה) וכן Levy, forthcoming.
5. כמובן ששטרנהל אינו המלומד היחיד הקורא תיגר על התפיסה הרווחת אבל משכפל את ההנחות המסורתיות. שתי דוגמאות אחרות הן אמיר בן-פרת ומיטשל כהן (Ben-Porat 1986; Cohen 1987). לביקורת על עבודתו של כהן ראו Shalev 1991.
6. גם ליסק (בכתובים, הערה 104) וגם שטרנהל (שטרנהל 1995, 444, הערה 3) מציינים באדיבות את עבודתי אבל אינם מתמודדים עם הטענות האמפיריות והאנליטיות המצויות בה, טענות שונות משלהם.

להתייחס אליה ברצינות. אף על פי כן, יש להורות שלאופי הפרובוקטיבי של כמה מן הטיעונים שהעלו הסוציולוגים הביקורתיים יש חלק בהידרדרות הוויכוח לרמה כזו.

היה זה בלי ספק הכרחי וחשוב לחשוף בלי פשרות את ההשתמעויות של המורשת הפונקציונליסטית בסוציולוגיה השמרנית בישראל. ההשתמעויות האלה ידועות היטב. הפונקציונליזם מעדיף שאלות שעניינן בסדר הקיים ולא באי-סדר; הוא מתמקד בהסכמה ובשילוב חברתי ובכך מצעף אזורים של שוליות, אי-שוויון ודיכוי; ההשקפה הפונקציונליסטית על ההיסטוריה, החדורה במקרה הישראלי במגת-יתר של וולונטריזם, הובילה להעלאת השיח הבייתי של האבות המייסדים למעמד של אמת מדעית. מכאן לא נובע שהפרדיגמה הפונקציונליסטית חסרת ערך או לא-לגיטימית. השאלה היא האם הקושיות המרכזיות הנוגעות להבנת החברה הישראלית (וקודם לכן, החברה היהודית בארץ בתקופת היישוב) מהוות "תחום בייתי" מועדף של תיאוריה מן הסוג הזה (ראו Alford and Friedland 1985). מאחר שאנו עוסקים בהקשר רווי אי-שוויון ועימותים, הפונקציונליזם נדמה במבט ראשון כבחירה תמוהה של הסוציולוגיה הישראלית. מדוע אם כן אימצו איזונשטדט וחבריו את הפרדיגמה הזו?

אורי רם הציג ניסיון חלוצי ראשון להתמודד עם השאלה הזו ברצינות במסגרת הסוציולוגיה של הידע (Ram 1995). רם טוען שהגורם המכריע היה ההקשר הפוליטי שבו פעלו בני הדור הראשון של הסוציולוגים הישראלים (הוא מוסיף שהיתה השפעה גם למגמות תיאורטיות שרווחו בתקופה המעצבת של אותם חוקרים וכן לדפוסים ההיררכיים והמונופוליסטיים של הארגון האקדמי של הסוציולוגיה בישראל). אבל בגרסה המקוצרת של עבודתו שפרסם רם בעברית, זו שעליה נשען ליסק, מופיע טיעון נוסף ובו מאשים רם את הסוציולוגים השמרנים בצביעות (רם 1993, 7-39). רם טוען שאיזונשטדט ותלמידיו דגלו במוצהר באידיאולוגיה הסוציאלי-דמוקרטית של תנועת העבודה, ואילו עבודתם המקרית התעלמה מהבדלי מעמד ומאפיונים אחרים של אי-שוויון ותחת זאת הציעה אישור-מחדש, מעודד אך כוזב, של המיתולוגיה הרשמית. לעומתם, סוציולוגים ביקורתיים מוצגים כמי שמחויבים באמת ובתמים למאבק ללא פשרות נגד אי-צדק חברתי. ברוך קימרלינג מסתייג בבירור מן הניסיון הזה לשפוט את השותפים למחלוקת על-פי הפוליטיקה האישית שלהם. אבל הוא עצמו, בהתבטאויותיו מעל במות מקומיות אבל גם בכתב-העת המוביל בתחום, האשים את הסוציולוגים מן הדור הישן, מוריו ומדריכיו, שהיו "מגויסים", משתפי פעולה נאמנים של המדינה, והאשמה זו אינה פרובוקטיבית פחות מזו של רם.⁷

ראוי להימנע מן הטון השיפוטי והאישי של פרשנות כזו – לא מפני שהסוציולוגיה היא שליחות א-פוליטית, אלא בשל התוצאות הצפויות של ויכוח כזה על אשמה אישית, שסופן להסיח את תשומת-הלב מיתרונותיהם של הטיעונים האנליטיים המתחרים.⁸ כך משיב ליסק לביקורתו של רם בטענה שהוא וחבריו האינטלקטואלים לא היו משרתים נאמנים של האליטה של מפא"י אלא להפך, הטילו פעמים רבות ספק בשיפוטיה. הדוגמה של ליסק – הוויכוח על הדרכים הטובות ביותר להטמעה תרבותית של העולים המזרחים – מבטאת במשנה תוקף את ההבדל בין criticism ל-critique; בין ויכוח על אמצעים, שמתנהל בשיח של בעלי העוצמה וזכויות היתר, לבין החלופה שלא נוסתה, להציב בסימן שאלה את עצם הגדרת הבעיה בשיח הזה.⁹

7. קימרלינג 1992, 57-68; 1995, 41-54; 1992, 446-460; Kimmerling 1992.
8. למשל, בוויכוח בין זאב שטרנהל, אורי רם ולב גרינברג בכינוס השנתי של האגודה הישראלית לסוציולוגיה בפברואר 1966, קבע ליסק כמה פעמים, ככעס ולא רק באירוניה, כי אם מה שטוענים מבקריו נכון כי אז הוא, משה ליסק, הינו קורבן של קנוניה ענקית, ושל מעשה הונאה, וגרוע מזה, כי הוא עצמו "מיליטריסט", "קולוניאליסט" ו"גזען".
9. נראה שהדי הוויכוח שעוררו דבורה ברנשטיין ושלמה סבירסקי לפני זמן רב לא הגיעו לליסק והוא מוסיף לעמוד על כך שהחוקרים בני אותה תקופה צדקו בכך שקראו לעולים להסתגל לחברה הישראלית ה"מודרנית" (ליסק בכתובים, 11; ברנשטיין 1978, 5-19; סבירסקי וברנשטיין 1980, 5-65). אבל עיקר הביקורת שהופיעה לראשונה בכתב-העת הרדיקלי מחברות היה שהצורך להסתגל לישראל המודרנית כיסה על הטבע האמיתי של תהליך הקליטה: לא רק מניפולציה צינית של המזרחים לצרכים פוליטיים (עניין שליסק הכיר בו מוזמן), אלא התנגשות אינטרסים חריפה בין עולים לוותיקים. ההתנגשות הזו חוללה מאבק, שהיו נתונים בו על כפות המאזניים עמדת הכוח המועדפת של הוותיקים וחלקם של העולים המזרחים בעבודת הכפיים השחורה, שהיתה כרוכה בבניין הכלכלה המודרנית בישראל לטובתם של הקפיטליסטים שיצרה המדינה ושל פקיריה הבכירים.

לשחזור כוונות המשתתפים יש ערך מוגבל בהסרת צעיף המיתוסים מעל הסוגיות המרכזיות בחקר החברה הישראלית, ואני מאמין שבאותה מידה אין במהלך כזה תועלת להסבר השמרנות האקדמית שמשלה בשיח הסוציולוגי בשלושת העשורים הראשונים אחרי קום המדינה. גם במקרה הזה מדובר בגורמים סיבתיים רבים שהותירו תפקיד מוגבל לרצון החופשי של הנפשות הפועלות. אתגרים רדיקליים היו נדירים כל-כך באקדמיה הישראלית עד סוף שנות השבעים, ובדיוק משום כך לא מתקבל על הדעת שניתן להסביר במונחים של קלקלות מוסריות. מצד שני, החץ התיאורטי שנשלח מקשתו של רם מכוון היטב. היו אלה באמת תהפוכות שחלו בהקשר הפוליטי – מלחמת יום-כיפור והמהפך של 1977 – ששחררו את הפוטנציאל למחקר סוציולוגי ביקורתי בישראל. כפי שקורה תמיד בנסיבות כאלה, מי שניצבו מול הפוטנציאל הרדיקלי הזה היו מסוגלים להציג את קו ההגנה שלהם במונחים "ניטרליים" של מתודה מדעית תקינה, ואילו מקוראי התיגר התנערו בקלות בטענה שהם "פוליטיים". אין בכך כדי להכחיש את העובדה שלסוציולוגים הביקורתיים יש סדר יום פוליטי. אלא שההגנה על הסטטוס-קוו הסוציולוגי, כפי שגם רם טוען, היא פוליטית באותה מידה. היא מציגה את עצמה כאילו שאיננה כזו רק מפני ש"הכרעות המסגרת" ("framework decisions"), בלשונו של קימרינג, שהכריעו החוקרים השמרנים עלות בקנה אחד עם הדימוי ההגמוני של החברה שרוב הציבור מקבל כמומן מאליו.

להבדיל מרם, ליסק אינו מציע שום תובנה סוציולוגית הנוגעת להתפתחות המחלוקת בין הגישה השמרנית לגישה הביקורתית לחקר החברה הישראלית. הוא אינו עושה שום מאמץ להתייחס להקשר שבו צמחה הסוציולוגיה הביקורתית בישראל, בדיוק כשם שהוא מסרב להודות במידה שבה גם הזרם הסוציולוגי שהוא שייך אליו הינו תוצר של זמנו ומקומו. תחת זאת, ליסק מגביל את עצמו לטענה שלפיה הוויכוח אינו מתנהל בין חוקרים הדוגלים ב"תיאוריות גדולות" מתחרות, ועל-כן הרי הוא עוסק מן הסתם במתודולוגיה. על בסיס הטענה הזאת מבקש ליסק לעורר בהלה מוסרית כשהוא מאשים את האסכולה הביקורתית בנטיות פוסטמודרניות וולגריות המעמידות בסכנה את המפעל המדעי כולו. אילו זה היה המקרה, היה צריך להסביר לפחות מדוע אף לא אחד מבין הסוציולוגים הביקורתיים הנסקרים בספרו של רם (1995) לא הביע מעולם, במפורש או במובלע, עמדה פוסטמודרניסטית; או מדוע כל אחד מביניהם, ואורי רם בכלל זה, מתבסס בעבודתו על פרקטיקות מדעיות מסורתיות של חשיבה אנליטית הנשענת על עדויות אמפיריות.¹⁰ כפי שצינו אחרים, עיקר המחלוקת נמצא במקום אחר: בשאלה כיצד מגדירים החוקרים את הגבולות של "החברה הישראלית", ובנקודות ההתייחסות התיאורטיות וההשוואתיות שאותן הם רואים כרלוונטיות למקרה הישראלי. ליסק אינו מתעלם מנושאים אלה, ואשוב אליהם בהמשך.

הכותבים הביקורתיים מכבדים את כללי ההיגיון והעגת העדויות, אבל שאלות המחקר ובחירת התיאוריות שלהם – כמו של כל חוקר אחר – עוברות סינון באמצעות ההשקפות הפוליטיות שלהם. בניסיון שקוף לדה-לגיטימציה של האסכולה הביקורתית ציירו ליסק ואחרים מבין "מבקרי-המבקרים" את ההשקפות האלה כהשקפות אנטי-ציוניות נלהבות.¹¹ מי שיבחן לרגע את הנפשות הפועלות במחלוקת הזאת יגלה מיד שלא אלה פני הדברים. המכנה המשותף של השותפים לקהילה הביקורתית איננו דחיית הנחות היסוד הציוניות (כמה מהם אמנם דוחים אותן, אחרים לא). תיאור מוצלח יותר של המכנה המשותף הזה, כפי שהצגתי ביחס למקרה הפרטי שלי, הוא "אכזבה" המתעוררת כשמיתוסים מעצבים מתנפצים.¹²

10. רם דן בספרו בחוקרים הבאים: יונתן שפירא, סמי סמוחה, הנרי רונפלד, שולמית כרמי, שלמה סבירסקי, דבורה ברנשטיין, גרשון שפיר וברוך קימרינג.

11. לגרסה עילגת פחות של ההאשמה באנטי-ציונות ראו לנדרס 1994. אין להבין את הדיון שלי בהאשמה הזו בתור הגנה מוסרית; אין בכונתי לשחק את המשחק הזה על-פי הכללים המקרטיסטיים. בכל זאת, אם ראוי להבהיר את סדר היום הפוליטי של האסכולה הביקורתית, יש להתייחס גם לנושא העמדה האנטי-ציונית, אבל צריך לעשות זאת במונחים כלליים ולא אישיים.

12. ראה המבוא לספרי (Shalev 1992) ביטוי מפורש עוד יותר למניעיהם של המבקרים הציע האנתרופולוג דני רבינוביץ בעת ויכוח פומבי עם ליסק בסתיו 1994. רבינוביץ תיאר את תהליך הרדיקליזציה שלו כשנוכח לדעת בשלב מאוחר יחסית של התחנכותו שהמחנכים והרשויות שהיו אחראים לסוציאליזציה הישראלית שלו סילפו את העובדות ושקרו בעניינים מהותיים הנוגעים לחברה הישראלית ולעברה.

מבקרים שונים הסיקו מסקנות שונות מן הסתירות האלה, אבל שני עניינים משותפים לכולם. הראשון הוא נטייתם להיאבק באותם חוקרים שאימצו אל תוך סדר היום הסוציולוגי הישראלי את המיתוסים כלשונם. העניין השני, החשוב יותר, הוא השערתם שאת חולייה של החברה הישראלית בת־זמננו ניתן לייחס לדור המייסדים. השקפה זו היא תמונת הראי של מה שמשתקף בעבודתו של ליסק, שעסק בעיקר בהיבטים ההירואיים של היישוב וייחס את ה"מצוקות באוטופיה" לגורמים שכלכלנים היו מכנים "עוועים שמחוץ למערכת" בתקופה שלאחר 1948: הפעולות העוינות של מדינות ערב, העלייה ההמונית של המזרחים, ותיבת הפנדורה שנתחה כתוצאה ממלחמת 1967 (הורוביץ וליסק 1977; 1990). ההבדלים האלה בנקודת המבט אינם מקריים. בדרך־כלל, החוקרים השמרנים והביקורתיים הם בני שני "דורות סוציולוגיים" שונים: דור תשי"ח, הדור שהגיע לבגרות עם קום המדינה, לעומת דור צעיר יותר, של אנשים כמוני, שלבניו אין זכרונות אישיים מן התקופה ההירואית ואשר לידו ישראל היתה תמיד מעצמה אזורית חזקה הרבה יותר מן היריב שנאבק בה על אותה חלקת ארץ.

III

בחלק הקונסטרוקטיבי של התשובה למבקריו מציג ליסק סכימה מרובעת לחקר היישוב. מן הסכימה עולה קבלת העיקרון הקובע שיש הכרח להרחיב את גבולות הניתוח ולכלול את "העולם הערבי", את המנדט הבריטי והשפעות גלובליות, כמו גם את האפיונים של העולים היהודים. לכל הגורמים האלה יש לפי ליסק מקום משלהם, והמשקל שיש לייחס לכל אחד מהם הוא בעיקרו עניין אמפירי. אבל ניתוח כזה תלוי באופן מכריע בטבעה של שאלת המחקר. ברור לגמרי מן המאמר, שמה שמעניין את ליסק הוא החוויה של היהודים ביישוב כפי שהובנתה באופן חברתי, וההגדרה שהיישוב עצמו הגדיר את הזהות הקיבוצית של חבריו ואת הסולידריות ביניהם. כל הגדרה אחרת תהיה כרוכה בספטרות ב"חלומם של זרים לחברה הישראלית" (ליסק בכתובים, 39; ההדגשה במקור).

במקום אחר ליסק מודה למעשה בכך שייתכן כי בארץ־ישראל התקיים "מצב קולוניאלי" שסתר את הדימוי העצמי של היישוב. אבל הוא ממחר להוסיף שלא יהיה זה נכון להבין את התנהגות המתיישבים היהודים במונחים קולוניאליים, באשר היו להם מניעים ייחודיים שבגללם הגיעו לארץ־ישראל והם מעולם לא ראו את עצמם כ"קולוניאליסטים מן השורה" (שם 25). אם תנועת העבודה הציונית לא התכוונה למחוק או לגרש את אוכלוסיית הילידים, ואם לא היתה לה שום כוונה לנצל אותם מבחינה כלכלית, כי אז, לפי ליסק, אין שום בסיס להשוואה בינה לבין תנועות קולוניאליות אחרות, וזאת גם אם ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל דומה באופן מבני לקולוניאליזם או שהיא אחת מצורותיו (שם 27). יהיה קשה למצוא דוגמה מובהקת יותר למסך אידיאולוגי המצמצם את הסקרנות האינטלקטואלית!¹³ במקום להתמקד במעשי המתיישבים ולהשוותם למעשים בחברות מתיישבים אחרות, ליסק פונה לרטוריקה נדושה כדי להוכיח את טוהר כוונותיהם של הציונים. ליסק נדמה כרדוף על־ידי התווית "קולוניאליזם" ואינו מסוגל להבין את ה"קולוניאליזם" כמושג תיאורטי וכמשתנה אמפירי.¹⁴ בניסיון שקוף לשמור על מראית עין של תקינות

13. האופי הפוליטי של תגובתו של ליסק לשימוש האנליטי במודלים "זרים", כלשונו (ליסק, בכתובים, 39), מתברר לא רק ביחס למודל הקולוניאלי. הוא יוצא גם נגד השימוש בתיאוריות של מיליטריזם ובמודלים השוואתיים של צורות מיליטריזם לשם ניתוח המקרה הישראלי, ומתעלם מן העובדה שקימרילינג, למשל, טרח להראות בפירוט רב קווי דמיון והבדל בין המיליטריזם בישראל ובמקומות אחרים. ראו למשל קימרילינג 1993. אבל ביחס לפלמ"ח, כך נראה, מותר בכל זאת להשתמש במונח "אתוס התקפי" (המינוח הבייתי של אניטה שפירא) ולא ב"מיליטריזם" (שם, 30).

14. אייונשטדט, לכאורה בניגוד לליסק, נדמה בעבודתו מן התקופה האחרונה כמי שתופס את השור בקרניו ומטפל במקרה הישראלי באופן מפורש מתוך ניתוח משווה של חברות מתיישבים (Eisenstadt 1994). אלא שאייונשטדט נזהר מלאמץ את אותן משמעויות של מודל חברת המתיישבים שאינן ערבות לחיכו. הוא ממציא מינוח חדש ("חברות קולוניאליסטיות" [colonizatory societies]) שמסמן את המרחק שהוא מבקש לתפוס מן ה"קולוניאליזם", והוא מתעלם מן הספרות המחקרית הקיימת על קולוניאליזם וחלופתה במקרה הישראלי (קימרילינג; שפירא). אייונשטדט טוען שחברת המתיישבים שהינה בתיאורו היא למקרה הישראלי יותר מאחרות היא החברה האמריקנית, וכדי לחזק טענה מרשימה זו הוא קובע ששתי הארצות נוסדו על־ידי אידיאולוגיות מהפכניות ושתיהן שותפות במחויבותן ל"דמוקרטיה חוקתית". כשהוא פונה לעניין המרכזי של

פוליטית, ליסק מבחין את ההיסטוריון בני מוריס משאר החבורה הביקורתית, ומציג את מוריס כמי שדחה את המטאפורה הקולוניאלית והכיר בציונות בתור "תנועת שחרור לאומית, חיובית, לגיטימית וייחודית במינה" (שם, 3).

במקום לנסות לערער על טיעונו של שפיר על-ידי הצעת הסבר חלופי למודל הקולוניאלי שתבאר טוב יותר את הקושיות האמפיריות שהוא מציג, ליסק מתעלם לחלוטין מן השאלה המרכזית שמעלה שפיר במאמרו: כיצד עלינו להבין את הסיפוח הזוחל של השטחים שנכבשו ב-1967? אם נקיש מדבריו של ליסק, התשובה האפשרית היחידה לשאלה הזו היא שאחרי 1967 התחלפו הכוונות (הטובות) הישנות של תנועת העבודה בכוונות (רעות) חדשות של הליכוד וגוש אמונים. מטעמים מובנים, זהו טיעון בעייתי: מדוע היו חוגים מקרב תנועת העבודה בין הראשונים לתבוע את "ארץ-ישראל השלמה" ומדוע יצרה ממשלת העבודה אחרי 1967, במעשיה ובמחדליה, מצבים שדרבנו את תהליך הקולוניזציה ואת הקשרים הכלכליים שמיסדו את הכיבוש? שפיר, לעומת זאת, מציג דוגמה נאה לכוון של תיאוריות חסכניות ושל השוואות מדויקות. הוא משווה את התנאים ה"נורמליים" של הקולוניזציה הציונית אחרי 1967 לאילוצים הייחודיים שבמסגרתם התרחש התהליך לפני 1948, ומוכיח כיצד תנאים אלה יכולים להסביר גם את עלייתה של "האידיאולוגיה הציונית החדשה" וגם את ההתפשטות הטריטוריאלית של ישראל.

נאמן להערפתו – ניתוח המתרכז באידיאולוגיה של היישוב כדי להסביר את המאפיינים העיקריים שלו – ליסק אינו נותן כמעט מקום לפרשנות הכלכלית-מדינית של האידיאולוגיה של תנועת העבודה הציונית, שפותחה בעבודתו של שפיר על העלייה השנייה ובעבודתי שלי על ההסתדרות בין 1920 ל-1985 (Shalev 1992). בכל זאת, במקום אחד ליסק מודה כי האינטרס הכלכלי של העובדים היהודים לנטרל את היתרון התחרותי שהיה לפועלים הערבים בשוק העבודה היה "בין הסיבות" לכך שתנועת העבודה בחרה באסטרטגיה של בלעדיות יהודית ("כיבוש העבודה") (ליסק בכתובים, 26). אם ההערכה הצנועה הזו אמיתית, כי אז מהווה הדבר הסתייגות משמעותית ביחס להתעקשותו של ליסק על כוחן ועל עצמאותן של כוונות הציונים בעיצוב החברה הישראלית. אבל שאלת היחסים הכלכליים בין ערבים ליהודים נותרת על מקומה, עד שליסק שב ונוטלה בהקשר שמעניין אותו באמת: הגנה על הציונות מפני אשמת הקולוניאליזם. כאן מונחות לבסוף על השולחן כמה עובדות. אלא שאפילו אם נכונה טענתו שהתחרות עם הערבים הלכה ופחתה במהלך שנות השלושים והארבעים (ולפי שפיר הטענה אינה נכונה [Shafir, forthcoming]), היא מחמיצה את העניין. התיזה הכלכלית-מדינית טוענת שבעיית שוק העבודה שעמדה בפני אנשי העלייה השנייה דחפה את מנהיגיהם לייסד מפלגות פועלים ומוסדות עובדים, לפתח אידיאולוגיה של התבדלות יהודית וליצור ברית עם התנועה הציונית העולמית, וכי התוצאות המשולבות של חידושים אלה יכולות להסביר את ההגמוניה הפוליטית של תנועת העבודה, את הלאומנות המיליטנטית שלה ביחס לפלסטינים, ועם זה גם את נכונותה לפשרה טריטוריאלית. אפילו אם ליסק צודק בטענתו שבמשך הזמן היו היהודים ביישוב חשופים פחות לתחרות הערבית, אין בכך כדי להתמודד עם התפקיד שהיה לשוק העבודה בעיצוב אותם מהלכים מוקדמים, הרייגורל, של תנועת העבודה.

לפי ליסק, החוקרים הביקורתיים מתעלמים מן העובדות, וגרוע מזה, גם אינם מציעים שום חלופה תיאורית לגישה הפונקציונליסטית של הסוציולוגיה השמרנית, או שהם מעריפים תיאוריות המתמקדות במספר מצומצם של משתנים בעלי כוח הסברי, גישה שהוא מכנה רדוקציוניסטית (ליסק, בכתובים, 36). דוגמה שאני נוטל מעבודתי שלי תוכל אולי לסייע בהצגת אופיה האמיתי של החלופה המוצעת על-ידי הכלכלה המדינית ולהראות שתגובתו של ליסק אינה הולמת אותה. כשהשוויתי את יחסי העבודה ביישוב להתפתחויות בנות אותו הזמן באירופה המערבית, הופתעתי לנוכח כשלונם החוזר ונשנה של מנהיגי היישוב להשיג "הסכם שלום" קורפורטיסטי בין ההסתדרות לבין המעסיקים היהודים (Shalev 1992, ch. 4). על בסיס צירוף נתונים מתוך מסמכים ארכיוניים ומתוך הספרות המשנית, יחד עם תיאוריות של עבודה, הון ומדינה, הגעתי למסקנה שכוחה

מאמרו, שינויים חברתיים עכשוויים בישראל, אייזנשטדט מתעלם כמעט לחלוטין מן היסודות ההשוואתיים והתיאורטיים האלה, מה שעשוי אולי להצביע על מידת הרלוונטיות האמיתית שלהם לפרויקט שלו.

הארגוני והפוליטי של תנועת העבודה ביישוב הסתיר את חולשתה במישור הכלכלי. את הסיבות לחולשה הזו ייחסתי לשוק העבודה המפוצל, לחלוקות המבניות בתוך מעמד בעלי ההון, למדיניות ממשלת המנדט ולכושר השלטוני המוגבל של רשויות הממשל העצמי היהודי. הסכמתי עם הטעון המקורי המרכזי של ליסק והורוביץ, לפיו המרכז הפוליטי היהודי ביישוב ביקש להשיג "סמכות ללא ריבונות", אבל טענתי שהשניים הגזימו בהערכת ההצלחה של הניסיון הזה. יתר-על-כן, המשכתי וטענתי כי

הבדל זה בשיפוט מצטרף להבדל חשוב במיקוד האנליטי... הניתוח [של הורוביץ וליסק] ושל אחרים כמותם מייחס חשיבות מוגזמת לתפקידיהן של האידיאולוגיה ושל הכוונות המניעות את המעשה הפוליטי בתור מקורות לפערים ולאיינטגרציה בחברה היישובית... במקום לספק הוכחה לכוחם ההסברי של תרבות פוליטית, אידיאולוגיה והקצאת משאבים פוליטית התופסים את מקומם של כוחות השוק, ההיסטוריה רויית הזעזועים של האיגודים המקצועיים ביישוב מלמדת על ההפך בדיוק... רק השגת הריבונות והשלכותיה היו מסוגלות להבנות מחדש מן היסוד את יחסי הכוחות האלה בתחום הכלכלה המדינית (6-175, Shalev 1992).

מאכזב להיווכח שגם כיום, כמעט חמש שנים אחרי פרסום קריאת התיגר המפורשת הזאת לאופן הצבת הבעיה אצל ליסק והורוביץ, למסגרת התיאורטית שלהם ולתוכן מסקנותיהם, נותר האתגר ללא מענה.

IV

ספרו החשוב של זאב שטרנהל מציב אתגר רדיקלי חדש בפני הגישה השמרנית למורשתה של תנועת העבודה הציונית. טענתו העיקרית פשוטה ביותר: הסיבה לדלותה של המורשת הזאת מנקודת מבט סוציאליסטית היא שמלכתחילה לא היתה לתנועת העבודה מחויבות עמוקה לסוציאליזם ומחויבות זו הוצמדה באופן אקראי ליעדים העיקריים של התנועה, שהיו לאומיים בטבעם. למעשה, רבים מן האבות המייסדים של תנועת העבודה היו אנטי-סוציאליסטים, בעוד אחרים (כמו בן-גוריון), רק קראו לעצמם סוציאליסטים. הם באו מסביבה תרבותית ופוליטית שבה השקפת העולם בעלת ההשפעה הגדולה ביותר לא היתה הומניסטית ואוניברסליסטית (ליברלית או סוציאליסטית), אלא נשלטה על-ידי אותן גרסאות קסנופוביות, זועמות ורודפות-בצע של הלאומיות ה"אורגנית". ברגע שה"ריאל-פוליטיק" הכריח את האבות המייסדים להתעמת עם סתירות בין שאיפותיהם הסוציאליסטיות והלאומיות, הם זנחו בכל הקשר מעשי את שאיפתם לצדק חברתי ולתיקון החברה. עם זה, הסוציאליזם התברר כבעל ערך פוליטי בשביל האליטה של תנועת העבודה, בתור "מיתוס מגייס ולפעמים גם אליבי נוח" (שטרנהל 1995, 13).

שטרנהל מבסס את הטענות האלה באמצעות ניתוח התבטאויות של הוגים מרכזיים של תנועת העבודה והטקסטים הקאנוניים שלהם וכן באמצעות מחקרי-מקרה אחדים על לידתם ומותם של כמה מן המוסדות החשובים ביותר של תנועת העבודה ועל כמה מיוזמות התיקון שלה. אין מיתוס שהוא מותר על כנו. שטרנהל קובע שהתופעה של אומה המבקשת לעצמה מדינה לא היתה תופעה בלתי-מוכרת באירופה בתקופת ראשית הציונות, ואפילו התחייה המתוכננת של שפות אתניות לא היתה יוצאת דופן. הוא תוקף את הדעה המקובלת לפיה אבות תנועת העבודה היו הוגים מקוריים, בעלי עניין אובסיבי באידיאולוגיה, ומאשים אותם בהערר יצירתיות וביחס של בוז כלפי אינטלקטואלים. מחויבותם של המייסדים לשוויון היתה לכל היותר סוג של רגש תרבותי, ובמקרה הגרוע שקר שהסתיר את הפערים המובהקים של כלכלה קפיטליסטית מתפתחת. סוציאליזם הפך בידי תנועת העבודה של היישוב לקריאת קרב שנוצלה בציונות, שהיו לה רק מעט מאוד קווי דמיון לגרסאות מרקסיסטיות וסוציאלי-דמוקרטיות מוכרות. המסקנה הפרובוקטיבית והמקורית ביותר של שטרנהל היא שהדגם המקביל הקרוב ביותר לתנועת העבודה הציונית, דגם שהיתה לו גם השפעה ישירה עליה, היה הנאצי-סוציאליזם. האימפריות ממזרח לריין שהיה בהן ריבוי אתני היו ערש האידיאולוגיה של הנאצי-סוציאליזם, שטען – בדיוק כמו ה"קונסטרוקטיביזם" הציוני – כי יש לכפוף את המאבקים המעמדיים לאינטרס הלאומי; כי ללאום יש אחריות לפעול בצדק כלפי היסודות היצרניים ביותר שלו, מעמד הפועלים; וכי על האינטרס הלאומי מאיימים פרויטים וחרתנים מבית וזרים מחוץ.

להוציא את המימד ההשוואתי הזה, לטיעוניו של שטרנהל יש מטרימים ברורים בספרות האידיאולוגית והמחקרית הקיימת.

1. פעילים ואינטלקטואלים חברי מפ"ם טענו זה זמן רב שבן-גוריון והזרם המרכזי במפא"י היו אויבי השאיפות הסוציאליסטיות של תנועת העבודה הציונית ולא נושאי הדגל שלהן. היסוד החדש בגרסת הטיעון הזה אצל שטרנהל טמון באמונתו כי בן-גוריון וחבריו חיבלו בסיכויי הסוציאליזם כבר בשנות העשרים, ואילו כותבים כהנרי רוזנפלד וגדי יציב עומדים על כך שהחלופה השמאלית-ציונית סולקה רק אחרי קום המדינה, בתקופת ה"ממלכתיות" (רוזנפלד וברמי 1979, 43-84; יציב 1979).
2. במשך שנים תקף יונתן שפירא בחריפות את המיתוס האומר שהאידיאליזם היה הכוח המניע שדחף את תנועת העבודה ההיסטורית והביא אותה לפריחה יצירתית ולהגמוניה. שפירא חשף את שאיפותיהם הציוניות של מנהיגי תנועת העבודה, את תאוות השררה שלהם ואת ההעדפות הבורגניות של ממשוניהם שנטו לחיים עירוניים וביקשו לעצמם משרות בין עובדי הצווארון הלבן (שפירא 1975, 1977, 1984).
3. עמדתו של השמאל הרדיקלי היתה תמיד שהיומרות הסוציאליסטיות של תנועת העבודה הציונית לא היו אלא מראית עין, לא יותר מאמצעי להשגת היעדים הלאומיים האמיתיים. זה היה הבסיס לפרישת הקומוניסטים מקהילת ההסתדרות אחרי מלחמת העולם הראשונה, והבסיס הזה זכה לתחייה על-ידי השמאל החדש.¹⁵ הטיעון בדבר "הסוציאליזם כמכשיר" זכה בינתיים להכרה גוברת, ואניטה שפירא אף מצאה לנכון, כמה שנים לפני שטרנהל, להעמיד טיעון זה במרכז מאמרה המסכם על "עלייתה וירידתה של תנועת העבודה הארצישראלית" (שפירא א' 1993, 355-374; במקור Shapira 1986).¹⁶

לפני עשרים שנה כמעט הצביע שלמה סבירסקי על מגבלות משותפות לספרות המחקר הרביזיוניסטית על תנועת העבודה ולספרות המחקרית שקדמה לה. למעשה, הוא טען שהעניין המכריע בחקר היישוב לא היה עצם חשיפתם של מיתוסים, אלא כיצד להסביר את הפער בין ההלכה למעשה. תיאוריות של קולוניזציה וכלכלה מדינית מציעות נקודת מבט שונה למדי מזו המדריכה את התפיסה הוולונטריסטית המונחת ביסוד הביקורת של שטרנהל על תנועת העבודה הציונית. שטרנהל מאשים את האבות המייסדים בכך שהכריעו "הכרעה אידיאולוגית מודעת" להקריב את הסוציאליזם "על מזבח התכליות הלאומיות" (שטרנהל 1995, 16, 31), ואחר-כך הניחו לעצמם להוסיף ולהיסחף ימינה. נובע מכאן שלפי השקפתו של שטרנהל ההיסטוריה הפוליטית מתנהלת על בסיס הכרעות פרוגרמטיות, ותפקיד המחקר הביקורתי הוא לחשוף את התוכן האמיתי של ההכרעות האלה. חוקרים ביקורתיים, ואני ביניהם, אינם שוללים את האפשרות שלהעדפות אידיאולוגיות יש לעתים תוצאות היסטוריות; ואכן, הכרעתם של המהגרים היהודים הראשונים להעדיף את ארץ-ישראל על פני ארצות יעד אחרות היא דוגמה טובה לכך. אף-על-פי-כן, אם נמשיך ונבדוק את הדוגמה הזאת, נמצא כי האידיאולוגיה מילאה אמנם תפקיד מכריע בהבאת החלוצים לפלסטינה העות'מאנית וביצירת המחויבות שלהם לעצמאות יהודית, אבל אין בה כדי להסביר את המאפיינים הייחודיים של חברת המתיישבים היהודית שהתפתחה בפלסטינה.

בחשבון אחרון, הפועלים היהודים המאורגנים חתרו לשיתוף פעולה עם הבורגנות בתנועה הציונית העולמית ובארץ-ישראל עצמה מתוך אינטרס עצמי. הפועלים-המתיישבים פעלו בתנאים "שלא היו בשליטתם" ואשר הותירו להם מעט מאוד דרגות חופש להכרעות על בסיס ערכי.¹⁷ לפני הקמת

15. לעניין זה ראו למשל Bober 1972, Rodinson 1973, וכן כתבהעת *Khamsin*.
16. עדות נוספת להשפעת ההקשר הפוליטי על השיח האקדמי היא העובדה שלפני כעשר שנים, כששמעתי לראשונה במסדרונות האקדמיה על תיזת "הסוציאליזם כמכשיר של הציונות", היה זה מפי שני רדיקלים (אברהם זלצקובר המנוח ואבישי ארליך). התיזה זכתה לביקורת חריפה מצד בכירי המורים במחלקה לסוציולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, שהסתייעו גם באורח מיוחד שהוזמן לשם כך, ההיסטוריון ישראל קולת. גם העובדה שאניטה שפירא ממוקמת בבירור לצדם של השמרנים בוויכוח עם שטרנהל ועם "רביזיוניסטים" אחרים, למרות הדמיון בתיזה היסודית שלה ושל שטרנהל, עשויה לשמש עדות לאופי הפוליטי במהותו של הוויכוח. מה שנתר שנוי במחלוקת הוא העובדה ששפירא רואה בשימוש האינסטרומנטלי שעשו האבות המייסדים בסוציאליזם כביטוי לדמיון ולחוכמה, ולא כסימן של צביעות ובגידה.
17. העדות המשכנעת ביותר לכך היא העובדה שרוב אנשי העלייה השנייה עזבו בסופו של דבר את

המדינה הישראלית אפשר היה לרכוש קרקע ולהתפרנס רק באמצעות השוק, אבל למתיישיבי העלייה השנייה לא היו אמצעים כספיים להיכנס כרוכשים לשוק הקרקעות ולא עמדו לרשותם היתרונות שהיו לתושבים המקומיים בתחרות על מקומות בשוק העבודה.¹⁸ האיכרים בני העלייה הראשונה השיגו דריסת רגל בארץ-ישראל תוך שימוש באמצעים אחרים – בעלות על קרקע (על-ידי רכישה או מענק) וניצולה בעיבוד חקלאי שהיה מבוסס בעיקרו על העסקה עונתית זולה של פועלים מקומיים. לכלכלה המדינית של המושבה, צורת ההתיישבות היהודית המוקדמת, היתה משמעות בתחום היחסים בין יהודים לערבים, שכן אלה היו מבוססים על תלות הדדית שניתן היה לקיימה רק בתנאים של דוקיום בשלום.

למתיישיבי העלייה השנייה לא היו אמצעים משלהם וגם לא נותני-חסות שהיו יכולים לאפשר להם לחקות את הדגם ההתיישבותי של המושבה, וזה היה נכון בלי קשר להבדלים הארגוניים והאידיאולוגיים ביניהם. התאגדות ופעילות שיתופית היו חיוניות להישרדותם, הן כאמצעי לחיסכון ולחלוקת הנטל, והן כדרך להציע תגמולים וסנקציות פוליטיים למי שהיה ביכולתו להקל על מצוקתם: האיכרים (מעסיקהם הפוטנציאליים) או ההסתדרות הציונית העולמית שהחלה זה עתה לפעול (נותני החסות הפוטנציאליים). בשני המקרים, ההתבדלות היהודית היתה בלתי-נמנעת. אי-אפשר היה להכריח את האיכרים להעסיק יהודים במחירי הפסד אלמלא היו מנתקים את גישתם לשוק העבודה הערבי, ניתוק שביקשו להשיג באמצעות קביעת גבולות לאומיים ברורים סביב מקומות העבודה היהודיים ועל-ידי ניצול רגשות פחד ועוינות, מוכנים להתפרץ תמיד, ששררו בין המתיישיבים היהודים ליהודים הערבים. ולכן, "עבודה עברית", אותה תביעה מן המעסיקים היהודים להעסיק רק יהודים, היתה אסטרטגיה מוצלחת ביותר בתל-אביב, שהיתה קהילה יהודית סגורה בתוך עצמה, ואילו בתחום החקלאות היא הצליחה רק כתוצאה מהמרד הערבי ב-1936, ולא פחות חשוב מכך, כתוצאה מהשפעות כלכליות של מלחמת העולם השנייה.

האינטרס המשותף של החלוצים ושל התנועה הציונית היה בעל ההשפעה העמוקה ביותר על האסטרטגיה של תנועת העבודה. תנועת העבודה הציונית התפתחה בארץ-ישראל ככרית בין תנועת עובדים ללא עבודה ותנועת התיישבות ללא מתיישיבים. הברית הזאת הניעה את הכלכלה המדינית של החדירה היהודית לארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה והשלישית במסלול שונה לחלוטין מזה שהיה לה בתקופת העלייה הראשונה: המתיישיבים היהודים יכלו לשפר את מצבם הנחות בשוקי הקרקע והעבודה, ואחרי-כך אפילו לעקוף את השווקים האלה, באמצעות סובסידיות שהזרימה ההסתדרות הציונית, שתועלו דרך המוסדות שמתוכם צמחה אחרי-כך ההסתדרות. עקרון המפתח לפעולת ההתיישבות היה התאגדות שיתופית מסובסדת, בין אם בקיבוץ ובמושב, ובין אם במוסדות השיתופיים שהתפתחו בערים ובמושבות והיו תלויים כולם בהקצבות ובשתדלנות הפוליטית של הארגונים הציוניים, כגון מטבחים שיתופיים, שיכונים, שירותי בריאות, בנק פועלים שסיפק אוהלים וכלים לחבורות יהודיות של סוללי כבישים, ולבסוף מנגנונים ביורוקרטיים לניהול ענייני הפועלים, שהציעו תעסוקה נוחה לאלפים.

התיישבות מרוכזת במובלעות יהודיות אוטונומיות סיפקה את האינטרסים העיקריים גם של תנועת העבודה וגם של התנועה הציונית בכך שהציעה דרכים מעשיות להתמודד עם מכשולים שנערמו על תהליך הקולוניזציה היהודית בארץ-ישראל: הרוב הדמוגרפי הערבי, העדר שליטה יהודית ישירה על משאבים ועוצמות של המדינה, מחירי הקרקע הגבוהים והנחיתות היהודית בשוק העבודה. הנסיבות האלה והתגובה עליהן הן המסבירות את ההכרעה האידיאולוגית, החשובה, הרת-הגורל ביותר של האבות המייסדים של תנועת העבודה: מחויבותם להתבדלות יהודית בתור עיקרון מוביל הן בחיים הכלכליים והן בחיים הלאומיים של היישוב. אין זה מקרה שתביעתה של תנועת העבודה לעבודה עברית ולעצמאות כלכלית יהודית הופיעה יד ביד עם נכונותה לקבל על

ארץ-ישראל, וכן הכשלונות החוזרים ונשנים של יחמות השמאל הרדיקלי ביישוב. היוזמות האלה כשלו לא רק מפני שהרדיקלים דוכאו, הורחקו כלא-לגיטימיים או נדחפו לשתף פעולה עם הממסד הציוני (וכל זה אמנם קרה), אלא מפני שהתוכנית שלהם נתפסה כבלתי-רלוונטית לדאגות הקיום של המתיישיבים היהודים חסרי הרכוש בארץ-ישראל. ראו Shalev 1992.

18. הפירוש המוצע כאן פותח בהרחבה ופירוט על-ידי גרשון שפיר (Shafir 1989), לב גרינברג (Grinberg 1991) ומיכאל שלו (Shalev 1992).

עצמה אחריות למשימות של הגנה עצמית, התיישבות באזורים לא רווחיים אבל בעלי ערך אסטרטגי, ובסופו של דבר, ליצירת מדינה יהודית הומוגנית מבחינה דמוגרפית, גם אם בעלת שטח זעיר. בקיצור, כפי שהדגיש שפיר, דגמי ההתיישבות של העלייה הראשונה והשנייה עוצבו על-פי זיקות מנוגדות, אבל בלתי-נמנעות, בין פרקטיקות מתחום הכלכלה המדינית לפרקטיקות מתחום בינוי האומה והמדינה. פרשת הדרכים המכרעת בתולדות התפתחות היישוב לא היתה תוצאה של תחרות בין דחפים סוציאליסטיים ללאומיים בקרב אנשי העלייה השנייה, אלא של אייכולתם של בני העלייה השנייה לחקות את הדגם ההתיישבותי של העלייה הראשונה, מצב שדחק אותם לקשור את גורלם בתנועה הציונית המאורגנת ולאמץ את עקרון ההבדלות הלאומית.¹⁹

V.

שטרנהל מתקרב לפעמים בספרו במידה מפתיעה לפירוש כלכלי-מדיני. למשל, כשהוא דן בקיבוצים הוא טוען כי בהתחשב בכך שראשיתה של התנועה הקיבוצית בשותפות האינטרסים בין התנועה הציונית והפועלים החלוצים, אין זה מפתיע שבמקום להיות חלופה לקפיטליזם הישראלי הם הפכו לעלה התאנה שלו. כמו כן שטרנהל טוען שחוסר הרצון או חוסר היכולת של האיכרים הפרטיים במושבות להעסיק עובדים יהודים הוא שהוביל את האחרונים לשתף פעולה עם ההסתדרות הציונית העולמית ולהשתמש ב"קרקע הלאומית" ו"בהון הלאומי" שלה לטובתם (שטרנהל 1995, 45). במקום אחד במבוא לספרו, שטרנהל אף מרחיק לכת וטוען באופן כללי יותר, שכל ניסיון לממש את היעדים הסוציאליסטיים של האבות המייסדים בארץ-ישראל – "עולם שלישי" שהיה שקוע עד צוואר בסכסוך בין שתי תנועות לאומיות – נועד לכישלון (שם, 29). אילו נענה שטרנהל להזמנתו שלו עצמו לניתוח "ריאליסטי", היה בוודאי מגיע לאותו מסלול שנכבש על-ידי קימרלינג, שפיר ואחרים, אשר עמדו על כך כי המפתח להסבר התפיסות והפרקטיקות של תנועת העבודה הציונית הוא הבנת התנאים שבהם התרחשה ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל.²⁰

עם זאת, פירוש ריאליסטי לא יתיישב עם ההנחה הסיבתית המרכזית של שטרנהל ולפיה אידיאולוגיות עושות היסטוריה, וההיסטוריה שהן עושות היא תוצאה של "הכרעה מודעת" של מי שבחר בהן. פירוש כזה גם אינו מתיישב עם הסברו של שטרנהל לשאלה מדוע העדיפו האבות המייסדים את הלאומיות על פני הסוציאליזם בתור תוכנית האב שלהם. לדירו של שטרנהל, היתה זו כניעה שניתן להסבירה כתוצאה השילוב בין השקפת-עולם לאומית-סוציאליסטית שקדמה לבואם של המייסדים לארץ-ישראל, לבין ההזדמנות שנקרתה להם בארץ לצבור כוח על-ידי ברית עם יסודות מן המעמד הבינוני, תוך ויתור על סוציאליזם והדגשת הלאומיות בתור המכנה המשותף.²¹ אבל למרות החשיבות של מה שכיניתי "חליפין פוליטיים" בין תנועת העבודה למרכז הפוליטי, הרי את הברית בין הציונות לפועלים המאורגנים ביישוב ניתן לייחס להרבה יותר מאשר אופורטוניזם של העלית בתנועת העבודה. הדילמות הקיומיות של המוני הפועלים היהודים, מתיישבים שלא היתה להם כמעט גישה לא לקרקע ולא לתעסוקה, והסכסוך עם האוכלוסיה הערבית בארץ, שנבע במידה רבה מבעיות אלה, היו הסיבות העמוקות יותר לניצחון ה"קונסטרוקטיביזם".

הביקורת שמתח שטרנהל על תנועת העבודה היתה בלי ספק חריפה יותר מוז שנכתבה על-ידי חוקרים אחרים משיעור קומתו, אבל באופן אירוני היא מוצגת באותם מונחים ממש שבהם מנוסחת

19. בניגוד למתח בין עקרונות ציוניים לעקרונות סוציאליסטיים, העימות בין בדלנות מתוחה לבין דור קיום מתוך תלות הדדית היה התנגשות בין פרקטיקות שכבר התקיימו בפועל. שימו לב לכך, שהאסטרטגיה של "דוקיום מתוך תלות-הדדית" שאותה זיהיתי עם האיכרים בני העלייה הראשונה נתמכה גם על-ידי הבעלים של מפעלי התעשייה הגדולים המעטים שהיו ביישוב, שהעסיקו מספר ניכר של פועלים ערבים. ראו 229–227, Flapan 1979.
20. כתביו של קימרלינג נעדרים באופן בולט מרשימת הטקסטים המצוטטים בספרו של שטרנהל. עבודתי שלי, כמו זו של שפיר, מצוטטת כ"תיקון חשוב", אבל רק בהערת שוליים המופיעה 150 עמודים אחרי שהטיעונים שלנו הופיעו בהקדמה (שטרנהל 1995, 438 [הערה 31 בעמ' 180]).
21. ראו במיוחד שטרנהל 1995, 402. התיזה הקובעת שהברית בין מנהיגי תנועת העבודה ליסודות מן המעמד הבורגני ביישוב התבססה על השאיפה שלהם לכוח ותאמה את התרבות הפוליטית שבתוכה צמחו ואותה הפנימו לפני בואם לארץ וזה לטיעון המרכזי של יונתן שפירא שהופיע לפני למעלה מעשרים שנה בספרו אחדות העבודה ההיסטורית (שפירא 1975).

התפיסה המקובלת שאותה הוא מבקר: קדימותם של האידיאולוגיה ושל האנשים הרגולים האחראים לניסוחה. ובאמת, בעוד היסטוריונים מסורתיים כמו גורני טוענים ששקולים "פרגמטיים" הם שגרמו למייסדים לוותר על כמה משאיפותיהם הלאומיות ועל רוב שאיפותיהם הסוציאליסטיות, הרי מן הניתוח של שטרנהל משתמע כאילו הכל היה יכול להיות אחרת אילו רק ברל ובן-גוריון היו אידיאליסטים ואנשי שמאל אמיתיים. במונחי המחלוקת בין נקודת המבט השמרנית לנקודת המבט הביקורתית על תולדות היישוב ומורשתו, יש לקבוע כי תרומתו של שטרנהל נקלעת כאן לסתירה ברורה. מצד אחד, ספרו מדגים כמה מן האפיונים המובהקים ביותר של האסכולה הביקורתית: במקום להלל ולשבח את האבות המייסדים, שטרנהל מעמיד בספק את האותנטיות של הדימוי העצמי שלהם וחושף את הפן השלילי במורשתם; במקום להניח שתוצאות ההיסטוריה הציונית נקבעו מראש, הוא מבקש להראות מדוע לא התפתחה ההיסטוריה הזו בדרך שונה וטובה יותר; ובמקום להתנחם בייחודיות לכאורה של תנועת העבודה הציונית ולנתח את התפתחותה במונחייה שלה, הוא מבקש באומץ להשוות אותה עם תקדים מאיר עיניים שאינו מחמיא לה.

אבל במובנים אחרים, ובכלל זה ההתייחסות של שטרנהל לכוונותיהם של "אנשים גדולים" בתור המניע של ההיסטוריה, גישתו של שטרנהל היא שכפול נאמן של האסכולה השמרנית. למרות התייחסויות אקראיות לתפקידים של אינטרסים חומריים, שטרנהל נכשל בנסיונו להאיר את אופיים המהותי של אלה ומתייחס אליהם כאל גורמי רקע שאין להם שום מעמד תיאורטי. ולמרות התייחסויות לסכסוך הלאומי הוא מחפש תשובות לקשיות שמציבה ההיסטוריה הישראלית בגורמים פנימיים בחברה היהודית ולא ביחסים בין יהודים לערבים. בכך משכפל שטרנהל בדיוק את אותה הבנה של היסוד הסוציאליסטי בתנועת העבודה הציונית שהיתה יקרה ללבם של אנשי הזרם המרכזי בתוכה: שאיפה לשוויון בין יהודים במקום אידיאל הסולידריות הפרולטרית החוצה גבולות לאומיים. וזה באמת אירוני, שכן כוחה של טענתו המקורית ביותר של שטרנהל – השפעתו של הנאציזם-סוציאליזם האירופי על תנועת העבודה הציונית – נעוץ בדיוק באור שהיא זורעת על מקורות ההיבדלות הלאומית, ההפרה הבוטה ביותר של העיקרון הסוציאליסטי מצד תנועת העבודה.

.VI

ליסק האשים את הסוציולוגים הביקורתיים בשימוש זול במדעי החברה כסוס טרויאני בחתירתם לדה-ליגיטימציה של הציונות. זו לדעתי האשמה לא מדויקת ומזיקה. מחויבות אישית, רלטיביזם פילוסופי והחיפוש אחר אמיתיות אמפיריות קיימים במדעי החברה זה לצד זה תחת ניסוחים שונים; הם אינם אידיאלים מתחרים. במקום להשחית את זמננו בוויכוחים עקרים בפילוסופיה של המדע או בהתנצחויות על סגולותיהם ונטיותיהם של החוקרים המעורבים, מוטב שהשותפים לוויכוח יעסקו בסוציולוגיה, יבקשו להבהיר את הזיקות שבין הביוגרפיות שלהם, ההקשר ההיסטורי שבתוכו הם עובדים והתוצרת המחקרית שלהם. עד עתה הם הכחישו את עצם קיומן של זיקות כאלה (כפי שליסק עושה למעשה), או, במקרה של האסכולה הביקורתית, לא נתנו את הדעת במידה מספקת למניעים ולסביבה שלהם עצמם. ליסק שואף באמת ובתמים אולי למדע חברה חופשי מערכים, אבל לא זה הבסיס להגנתו על ההשקפה השמרנית על החברה הישראלית, הגנה שנשמעת בה נימה חזקה ביותר של הטפה למה ש"בן-פוליטית".

פירושים של החברה הישראלית (כמו של כל חברה אחרת) הם עניין פוליטי במהותו, אבל זה אינו יכול להפחית ואינו צריך לטשטש את הצורך להצדיק נקודות מבט מתחרות ולעמתן זו מול זו על בסיס תיאורטי ואמפירי. במובן זה, הטענה החשובה ביותר שלי היא, שהוויכוח בין ליסק לשטרנהל הוא ויכוח שמתנהל, למרות כל עוצמתו, במסגרת הקונצנזוס התיאורטי השמרני. שניהם מסכימים שכוונות האבות המייסדים היו המניע להתפתחויות החברתיות והפוליטיות ביישוב ומקור מורשתו לדורות הבאים בישראל. הגבולות ששניהם מניחים אינם מאפשרים להכיר בתפקיד המכריע שהיה ליחסים בין יהודים לערבים בעיצוב החברה היהודית. עמדותיהם המנוגדות אינן אלא הביטוי הערכני ביותר לפיצול בין מה שכיניתי בספרי "ההשקפה החציר-שמית" לבין "רביזיוניזם חושף שקרים" (Shalev 1990, 67). מעל הכל, שתי ההשקפות אינן מעניקות די תשומת-לב למקורות

האינסטרומנטליים – הן חומריים והן פוליטיים – של אימוץ סדר העדיפויות הציוני על-ידי תנועת העבודה. זהו האתגר התיאורטי שמציג הניתוח הכלכלי-מדיני בפני המחקר הישראלי המסורתי – אתגר שגם לסק וגם שטרנהל אינם נענים לו:

הציונות שב"תנועת העבודה הציונית" אינה ניתנת להפרדה מן הצורך הרחוף שהיה למתיישבים הראשונים חסרי הרכוש להיאבק למחייתם בתנאים של פגיעות כלכלית וגם לא משאיפתה של תנועת העבודה בשלב מאוחר יותר לקדם את האינטרסים הארגוניים והפוליטיים שלה. את האידיאולוגיה שהביאו עמם החלוצים יש אם כך לראות בתור רפטואר שהיטה מלכתחילה את כיוון המעשים אבל לא קבע אותם מראש (שם, 68).

המחלקה לסוציולוגיה ולאתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

ביבליוגרפיה

- אייזנשטדט, שמואל נח, 1967. החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, מאגנס, ירושלים. —, 1989. החברה הישראלית בתמורותיה, מאגנס, ירושלים.
- ברנשטיין, דבורה, 1978. "הסוציולוגיה קולטת את העלייה: דיון ביקורתי באסכולה דומיננטית של הסוציולוגיה הישראלית", מחברות למחקר ולביקורת 1: 5-19.
- גורני, יוסף, 1973. אהדות העבודה 1919-1930, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- הורוביץ, דן ומשה לויסקי, 1977. מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, עם עובד, תל-אביב.
- , 1990. מצוקות באוטופיה – ישראל – חברה בעומסיות, עם עובד, תל-אביב.
- יציב, גדי, 1979. הבסיס המעמדי לזיקה המפלגתית: ישראל כדוגמה, סדרת מחקרים בסוציולוגיה, המחלקה לסוציולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- לוי, יגיל ויואב פלד, 1993. "השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים", תיאוריה וביקורת 3 (חורף): 115-128.
- ליסק, משה, בכתובים. "סוציולוגיה ביקורתית וסוציולוגיה ממסדית בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיח אקדמי ענייני?", עיונים בתקומת ישראל.
- לנדרס, ישראל, 1994. "על החטא שבהקמת מדינת ישראל", דבר השבוע, 8.4.1994.
- סבירסקי, שלמה, 1979. "הערות לסוציולוגיה ההיסטורית של תקופת היישוב", מחברות למחקר ולביקורת 2: 5-41.
- סבירסקי, שלמה ודבורה ברנשטיין, 1980. "מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה: הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית", מחברות למחקר ולביקורת 4: 5-66.
- קימרינג, ברוך, 1992. "על דעת המקום: על היסטוריה חברתית ואנתרופולוגיה המגייסת-עצמה בישראל", אלפיים 6: 57-68.
- , 1993. "מיליטריזם בחברה הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (סתו): 123-140.
- רוזנפלד, הנרי ושולמית כרמי, 1979. "ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה", מחברות למחקר ולביקורת 2: 43-84.
- רם, אורי, 1993. "החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל", אצל אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. ברירות, תל-אביב.
- שטרנהל, זאב, 1995. בניין אומה או תיקון חברה: לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית, עם עובד, תל-אביב.
- שפירא, אניטה, 1993. ההליכה על קו האופק, עם עובד, תל-אביב.
- שפירא, יונתן, 1975. אהדות העבודה ההיסטורית: עוצמתו של ארגון פוליטי, עם עובד, תל-אביב.
- , 1977. הדמוקרטיה בישראל, מסדה, רמת-גן.
- , 1984. עליות ללא ממשיתים: דורות מנהיגים בחברה הישראלית, ספרית פועלים, תל-אביב.

- Alford, Robert, and Roger Friedland, 1985. *Powers of Theory: Capitalism, the State, and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ben-Porat, Amir, 1986. *Between Class and Nation: The Formation of the Jewish Working Class in the Period before Israel's Statehood*. New York: Greenwood Press.
- Bober, Arie, 1972. *The Other Israel: The Radical Case Against Zionism*. Garden City, NY: Doubleday.
- Cohen, Mitchell, 1987. *Zion and State: Nation, Class and the Shaping of Modern Israel*. Oxford: Basil Blackwell.
- Eisenstadt, S.N., 1994. "The Transformation of Israeli Society: The Challenges of Modernization and Pluralism" (Willem Drees Lecture of 1994). Jerusalem: The Van Leer Jerusalem Institute.
- Flapan, Simha, 1979. *Zionism and The Palestinian*. London: Cromm Helm.
- Grinberg, Lev Luis, 1991. *Split Corporatism in Israel*. Albany, NY: State University of New York Press.

- Kimmerling, Baruch, 1992. "Sociology, Ideology, and Nation-Building: The Palestinians and their Meaning in Israeli Sociology," *American Sociological Review* 57: 446–460.
- , 1995. "Academic History Caught in the Cross-Fire: The Case of Israeli-Jewish Historiography," *History and Memory* 7:41–54.
- Levy, Yagil, forthcoming. *Trial and Error: Israel's Route From War to De-escalation*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Ram, Uri, 1995. *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology, and Identity*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Rodinson, Maxime, 1973. *Israel, A Colonial Settler State?* Trans. from the French by David Thorstad. New York: Monad Press.
- Shafir, Gershon, 1989. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , forthcoming. "Israeli Society: A Counterview," *Israel Studies*.
- Shalev, Michael, 1990. "The Political Economy of Labor Party Dominance and Decline in Israel," in *Uncommon Democracies: The One-Party Dominant Regimes*, ed. T. J. Pempel. Ithaca: Cornell University Press, pp. 83–127.
- , 1991. "Review of Mitchell Cohen, *Zion and State: Nation, Class and the Shaping of Modern Israel*," *Studies in Contemporary Jewry* 7:389–392.
- , 1992. *Labour and the Political Economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- Shapira, Anita, 1986. "Socialist Means and Nationalist Aims," *Jerusalem Quarterly* 38:14–27.